

WARISAN BUDAYA KAMPUNG AIR BERHADAPAN ARUS PEMBANGUNAN DI SABAH

Cultural Heritage of Water Village Faced with Development Currents in Sabah

BILCHER BALA¹

ZAINUDDIN BACO²

BASZLEY BEE BIN BASRAH BEE³

*Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah
Jalan UMS, 88400 Kota Kinabalu, Sabah*

¹*Bilcher@ums.edu.my*

²*Zainuddin@ums.edu.my*

³*Baszley@ums.edu.my*

Dihantar: 24 Jun 2022/ Diterima: 23 Oktober 2021/ Terbit: 21 Disember 2022

DOI: <https://doi.org/10.51200/jba.v7i1.3968>

Abstrak

Dari sudut sejarah awal, kumpulan masyarakat Melayu Brunei merupakan pengasas jenis petempatan kampung air di Sabah. Pada tahun 1970-an, kampung air menjadi satu fenomena petempatan dalam kalangan masyarakat peribumi dan imigran di Sabah. Kesannya telah menyebabkan wujud dua pola petempatan kampung air; iaitu di sekitar bandar dan di luar bandar. Kampung air di luar bandar masih mengekalkan warisan penduduk asal. Kampung air di sekitar bandar menjadi petempatan bagi campuran pelbagai kaum peribumi dan imigran, dan dengan sifat setinggian. Populasi penduduk kaum peribumi di kampung air mula merosot pada awal dekad 1990-an disebabkan faktor pembangunan wilayah dan faktor perpindahan. Pertambahan pesat rumah di kampung air telah menimbulkan berbagai-bagai masalah sosial dan alam persekitaran. Hal ini telah menjadikan kampung air umumnya satu petempatan masyarakat terpinggir. Bahkan, ia menimbulkan tanggapan serong daripada masyarakat luar terhadap cara dan taraf hidup di kampung air. Artikel ini menjelaskan status kampung air sebagai satu warisan bangsa dan budaya yang menghadapi cabaran arus pembangunan.

Kata kunci: Kampung air, masyarakat terpinggir, warisan budaya.

Abstract

From the early point of history, Brunei Malays are the founders of water village settlement in Sabah. In the 1970s, water village became a settlement phenomenon among indigenous and immigrants in Sabah. As a result, there are two patterns of water village settlements; around the city, and in the rural areas. The water village in rural areas still retains the heritage of the original inhabitants. The water village around the city become settlements for a mixture of indigenous

and immigrants, and with squalid characteristics. The indigenous population in water village began to decline in the early 1990s due to regional development factors and displacement factors. The rapid increase of houses in water village has led to various social and environmental problems. This has made water village a common disordered community. It even creates a bogus response from outside society on the way and the standard of living in water village. This article describes the status of water village as a heritage of the nation and the culture that faces the challenge of development.

Keywords: *Water village, pedestrian community, cultural heritage.*

Pengenalan

Kehidupan di pinggir perairan [pantai, teluk dan pulau] dan tebing muara sungai merupakan pola habitat yang amat signifikan dalam sejarah petempatan manusia berasaskan interaksi dengan persekitaran alam semula jadi. Permasalahan utama yang wajar dijelaskan adalah kewujudan corak petempatan di persekitaran air laut atau sungai adalah satu warisan budaya bagi masyarakat di rantau Nusantara. Hal ini dapat dirujuk dengan penemuan banyak tapak awal, misalnya tapak zaman proto sejarah di Kuala Selinsing, Perak yang dianggarkan telah wujud sekitar abad ke-2 Masihi. Malah, pemilihan tapak bagi pembinaan kerajaan awal Hindu-Buddha sebelum abad ke-13 Masihi dan empayar Melayu Melaka terletak di pinggir perairan atas faktor strategik sebagai pintu masuk-keluar dalam hubungan dengan dunia luar, terutamanya menjadi pusat kegiatan perdagangan yang menemukan pedagang dan barangan tempatan dengan pedagang dan barangan antarabangsa. Pola petempatan di pinggir perairan adalah menjadi pusat pertembungan dan perkembangan kebudayaan masyarakat Nusantara sebelum penjajahan kuasa Barat pada abad ke-19 Masihi. Justeru, corak petempatan kampung air ini adalah satu warisan masyarakat tempatan.

Asal Usul Kampung Air

Kampung air merupakan satu pola petempatan yang lumrah terdapat di kepulauan Asia Tenggara (Mohammad Raduan & Amaluddin Bakeri, 2001: 184). Namum, kajian mengenai kampung air di Sabah hanya bermula pada dekad yang lepas atau tahun 1990-an. Ternyata, usaha kajian yang dilakukan setakat ini masih terbatas kepada aspek yang umum dan ada juga yang mengikut tahap umum perkembangan sejarah Sabah (Zahra Yaacob, 1996; Mohammad Raduan, 1996). Trend ini memperlihatkan petempatan di atas air tidak begitu penting, atau dianggap hanya suatu isu yang terpencil untuk dibicarakan dalam konteks sejarah Sabah. Berbanding dengan sejarah kampung air di negara

Brunei, ia telah mendapat reputasi baik daripada kalangan sarjana. Dalam hal ini, keagungan Kerajaan Brunei pada abad ke-16 Masihi adalah dikaitkan dengan kehidupan kampung air atau *kampung ayer* istilah yang digunakan di Brunei. Kekayaan sumber ekonomi perdagangan dan kekuatan sistem pertahanan maritim kerajaan Kesultanan Melayu Brunei tradisional adalah amat bergantung kepada peranan yang dimainkan oleh masyarakat perairan atau maritim di sepanjang pantai Borneo Utara, kini negeri Sabah.

Dari segi permasalahan definisi, hasil kajian lepas telah mendefinisikan corak petempatan manusia di pinggiran perairan sebagai kampung air. Istilah 'kampung' merujuk kepada petempatan masyarakat yang menurut rumpun bahasa Melayu di Nusantara, biasanya merujuk kepada petempatan di kawasan luar bandar, sama ada di atas darat atau di atas air. Walau bagaimanapun, tidak seperti kampung di atas darat, kampung di atas air adalah disebutkan sebagai kampung air secara umum. Dari pandangan mata kasar ke atas aspek lokasi fizikalnya, rumah yang mempunyai tiang yang banyak dan sangat tinggi dibina di air muara sungai, teluk, pantai dan pulau adalah dikenali sebagai kampung air. Malah, rumah ini juga terkenal dengan panggilan 'rumah tiang seribu'. Hal ini ternyata dapat menunjukkan telah wujud definisi yang terlalu umum yang digunakan setakat ini, yakni merujuk kepada pelbagai jenis perkampungan di air seperti kampung nelayan, kampung air 'log pond', kampung tradisional luar bandar, kampung tradisional berhampiran bandar, kampung air setinggan dan taman perumahan air (Mohammad Raduan, 2002). Hakikatnya, usaha menghasilkan satu definisi yang tepat telah diakui menempuh jalan buntu disebabkan wujudnya pelbagai bentuk perkampungan di air.

Namun demikian, jika diteliti berdasarkan aspek seni binanya, corak petempatan di persekitaran air dapat dikelompokkan kepada tiga kategori, iaitu kampung terapung, kampung air dan kampung tebing sungai. Pengertian tentang bentuk kampung terapung dan kampung tebing sungai adalah jelas dalam penerangan oleh Mohammad Raduan (2002). Sebagaimana yang dijelaskan bahawa kampung terapung merujuk kepada rumah yang tidak mempunyai tiang tetapi dibina di atas rakit sama ada diperbuat daripada buluh atau pun kayu balak yang timbul. Kampung tebing sungai pula merujuk kepada rumah yang dibina di pinggir sungai dengan sebahagian daripada tiangnya berada dalam air sementara dan sebahagian lagi tertanam di tebing daratan. Walau bagaimanapun, pengertian kampung air yang diusulkan setakat ini masih terlalu umum.

Isu Kampung Air di Sabah

Dalam kajian kes di Sabah, perkembangan petempatan di kawasan persekitaran air sejak tahun 1970-an telah mewujudkan dua pola petempatan, iaitu kampung air di kawasan bandar dan kampung air di kawasan luar bandar. Apa yang membezakan kedua-dua pola petempatan tersebut adalah dari segi status sama ada warisan atau bukan warisan, mahupun dari segi perundangan. Hakikatnya, kampung air di luar bandar masih mengekalkan warisan masyarakat asal.

Maka, permasalahan yang amat berkait dengan proses pembangunan wilayah adalah tertumpun ke atas kampung air di kawasan bandar. Hal ini demikian kerana kampung air di kawasan bandar telah menjadi kediaman bagi pelbagai kaum, termasuk keturunan bukan pribumi seperti Cina, India Muslim (Mamak) dan Pakistan. Dengan erti kata lain, hal ini telah menyebabkan nilai warisan kampung air telah lupus akibat daripada faktor pembangunan wilayah yang membawa bersamanya faktor migrasi. Faktor tersebut telah menyebabkan ramai penduduk asal kampung air mengosongkan rumah mereka, dan sebaliknya mengambil kesempatan untuk menyewanya kepada kaum imigran tempatan dan imigran asing.

Kesan daripada permasalahan tersebut telah menimbulkan satu permasalahan definisi yang sama sekali tidak tepat, iaitu 'kampung air setingan' sebagaimana telah diusulkan oleh Mohammad Raduan (2002). Dari segi lokasi fizikalnya, memang cukup rasional untuk diklasifikasikan corak petempatan tersebut sebagai sebahagian kampung air. Hal ini demikian kerana pada pandangan umum, sebarang kewujudan sekelompok rumah di sesuatu kawasan akan dirujuk sebagai perkampungan atau dengan singkatnya kampung. Istilah kampung sebenarnya salah satu warisan bagi masyarakat tempatan, yakni unsur kebudayaan yang terpaksa dipertahankan. Memang jelas masyarakat umum di mana-mana sahaja menggunakan istilah kampung ini sewenang-wenangnya. Namun, dari segi perundangan dan pengurusan sumber budaya bahawa sebarang bentuk petempatan haram di atas tanah yang tidak diisytiharkan sebagai Tanah Simpanan Kediaman Anak Negeri tidak boleh diterima atau ditakrifkan secara rasmi sebagai kampung air. Ia hanya wajar dirujuk sebagai petempatan setingan. Justeru, kewujudan rumah di atas air di kawasan larangan seperti tanah simpanan, tanah pertanian dan tanah perindustrian yang telah diwartakan oleh pihak kerajaan tempatan adalah petempatan setingan. Oleh yang demikian, sebagaimana status rumah di darat yang dibina di atas kawasan larangan adalah diklasifikasikan sebagai petempatan setingan, maka rumah di atas air yang dibina di atas kawasan larangan juga diklasifikasikan petempatan setingan.

Dari sudut pandangan masyarakat umum di Sabah, kampung air dilihat dari dua sudut, iaitu; pertama, kampung air merujuk kepada sebuah petempatan warisan yang telah lama wujud atau disahkan kewujudannya [tempat atau tapak] daripada nenek moyang mereka. Keadaan ini tidaklah berbeza dengan kewujudan petempatan di daratan yang diwarisi daripada nenek moyang. Kedua, pandangan yang membawa konotasi kurang baik kerana dikaitkan dengan petempatan orang luar atau pendatang asing yang membina rumah haram atau setinggan. Kedua-dua pandangan tersebut membawa kepada pelbagai pandangan dalam kalangan sarjana untuk memberi pengertian kampung air. Dalam hal ini, sarjana cenderung memberi rumusan bahawa kampung air merupakan kampung yang didiami oleh komuniti pinggir yang ketinggalan dari arus pembangunan, terutamanya dari segi bidang ekonomi (Zahra Yaacob, 1996).

Pola taburan petempatan setinggan di Sabah adalah tertumpu di kawasan bandar sahaja. Namun, kebanyakan kampung air di kawasan bandar di Sabah telah mengalami peningkatan dan perubahan sejak tahun 1970-an, terutamanya dilihat dari segi komposisi penduduknya yang bukan lagi terdiri daripada penduduk asal tetapi juga menjadi petempatan kepada pelbagai kaum tempatan, pendatang berpermit dan pendatang tanpa izin. Faktor imigran tanpa izin dari Kepulauan Filipina dan Indonesia merupakan penyumbang utama kepada pengembangan kawasan kampung air di kawasan pinggir pantai bandar utama di Sabah. Lantaran itu, kini warisan kampung air telah bertukar menjadi satu masalah yang rumit kepada proses perancangan pembangunan wilayah dan masyarakat di Sabah. Misalnya, Kampung Tanjung Aru Lama telah berkembang dengan kemunculan banyak rumah kilat di pinggirnya yang dikenali penduduk setempat sebagai Kampung Tanjung, berhampiran dengan kawasan peranginan Tanjung Aru Resort dan Sutera Harbour. Kewajaran untuk mengekalkan warisan ini dalam arus pembangunan wilayah yang seimbang dan tidak menjadi pemangkin kepada masalah sosial.

Metodologi

Artikel ini adalah hasil daripada penelitian sejak tahun 2002 hingga tahun 2004. Kajian lapangan meliputi seluruh kampung air di Sabah termasuk Wilayah Persekutuan Labuan. Oleh kerana tumpuan kebanyakan penyelidikan yang selama ini diusahakan ke atas masyarakat yang mendiami kawasan daratan di bandar dan pedalaman negeri Sabah, maka kajian ini bertujuan merintis penyelidikan tentang masyarakat yang mendiami kawasan pinggir perairan termasuk tebing sungai. Ketiadaan hasil penyelidikan yang boleh mendedahkan bentuk kehidupan di kampung air ini telah menyebabkan kurang kefahaman terhadap nilai budaya yang unik dan tersendiri yang dimiliki oleh masyarakat

peribumi di Sabah. Justeru, dengan adanya usaha penyelidikan seumpama ini akan dapat membantu kerajaan dalam merancang pembangunan wilayah dan sosioekonomi masyarakat di Sabah secara seimbang pada keseluruhannya.

Hasil kerja penyelidikan ini telah dibahagikan kepada dua fasa pendekatan lapangan, iaitu pendekatan heuristik dan penerokaan. Skala penyelidikan adalah meliputi lapan kawasan utama, iaitu Kota Kinabalu, Tuaran, Sipitang, Kudat, Kota Marudu, Sandakan, Kunak, Lahad Datu, Semporna, Tawau, Beaufort dan Labuan. Fasa pertama tertumpu di beberapa pusat simpanan sumber bertulis seperti Arkib Negeri, Perpustakaan Negeri, Perpustakaan Muzium Sabah dan pejabat Majlis Daerah berkaitan, manakala fasa kedua telah dilakukan ke atas semua kawasan kajian dengan matlamat mengenal pasti lokasi dan taburan kampung air di Sabah. Di samping itu, usaha merokod dan merakamkan video pemandangan kehidupan di kampung air telah dilakukan. Dalam pada itu, pengedaran soal selidik turut diadakan dengan tujuan mengumpul maklumat mengenai aspek sosioekonomi penduduk kampung air.

Dapatan Kajian

Kewujudan petempatan setinggan dengan pembinaan rumah baharu di kawasan pinggir pantai seperti Kampung Tanjung (Tanjung Aru), Kampung Tanjung Pagar, Kampung Menengah (Sipitang) dan Kampung BDC (Elopura)¹ telah menjawab persoalan mengenai bentuk petempatan kampung air. Ia merupakan contoh di antara puluhan petempatan setinggan di kawasan pinggir pantai yang terdapat di Sabah. Justeru, Operasi Nyah-Setinggan untuk membanteraskan kawasan setinggan adalah wajar dilakukan seperti yang telah berlaku ke atas Kampung BDC (Elopura) pada tahun 2004.

Sebarang proses meroboh atau mewujudkan kawasan "sifar setinggan" lebih mudah dilakukan di kawasan petempatan sedemikian kerana jelas dikenal pasti. Masalah yang lebih besar ialah kewujudan rumah setinggan di kawasan kampung air sedia ada yang bertaraf tanah simpanan kampung seperti Kampung Landung Ayang. Walaupun sebarang pembinaan rumah baharu harus mendapat kelulusan daripada Ketua Kampung dan Majlis Daerah, namun apa yang berlaku di Kampung Landung Ayang adalah sebaliknya. Kewujudan rumah setinggan ini dilihat sebagai satu masalah kepada penduduk yang telah lama menetap di kawasan terbabit. Keadaan ini telah membawa kepada pembesaran saiz Kampung Landung Ayang yang kini melahirkan sebuah petempatan setinggan yang dikenali sebagai Kampung Landung Ayang Laut. Fenomena yang sama berlaku ke atas Kampung Tanjung Aru Lama apabila Kampung Tanjung wujud. Kewujudan fenomena sedemikian adalah atas dua kemungkinan, iaitu kawasan sedia ada yang semakin sesak

dan penduduk sedia ada telah membina rumah untuk tujuan sewaan kerana permintaan tinggi khususnya daripada golongan penghijrah tempatan dan pendatang tanpa izin. Bagi mengatasi kesesakan kawasan kampung air sedia ada, sewajarnya pihak pentadbir tempatan dan jabatan berkaitan mengambil langkah yang segera bagi mengatasinya. Untuk maksud ini, sebarang permintaan daripada penduduk sedia ada untuk menambah kawasan tanah simpanan perumahan harus dipertimbangkan sewajarnya demi melihat keperluan yang selaras dengan maksud taraf kampung warisan. Kemunculan kampung baharu hasil penambahan kawasan sedia ada akan memperkayakan lagi kewujudan kampung air di Sabah. Hal yang berlaku ke atas Kampung Landung Ayang Laut memperlihatkan usaha daripada pelbagai pihak dan penduduk setempat untuk mendapat pengiktirafan sebagai kampung yang diwartakan. Kampung ini sedang dalam proses perwartaan sebagai Tanah Simpanan Kediaman Anak Negeri.

Pada masa yang sama penyediaan kemudahan asas di rumah kampung air harus diselaraskan dengan pengiktirafan kewujudan kampung tersebut. Jika dilihat pada Jadual 1, tidak ada sebuah rumah pun yang menikmati kemudahan asas seperti bekalan air bersih dan elektrik serentak. Walhal, dua kemudahan ini adalah hak untuk dinikmati oleh rakyat tempatan. Jika ada pun hanya sebahagian yang dapat menikmati seperti di Kampung Landung Ayang dan Kampung Mengkabong (Foto 1) yang mempunyai bekalan air bersih tetapi tiada bekalan elektrik. Seperkara lagi, hasil kajian mendapati dengan adanya kemudahan sokongan lain seperti pada Jadual 2, perkara ini tidak sepatutnya berlaku.

Foto 1 Kampung Mengkabong, Tuaran
Sumber: Kerja lapangan (2004).

Nota

¹ Penggunaan nama atau istilah "kampung" hanya digunakan oleh penduduk setempat.

Senarai Rujukan

Buku dan Jurnal

- Junaidi Payne & Muhamad Nasir Abdul Salam. (1995). *Conflicting Use of Coastal Resources in Sabah*. Dlm. Ti Teow Chuan & Almah Awaluddin. (1995). *Towards Rational Use of Coastal Resources*. Kota Kinabalu: IDS & Konrad Adenauer Foundation.
- Mohammad Raduan Mohd Ariff. (1996). Dari Kota Air ke Perkampungan Setinggalan: Satu Kajian tentang Sejarah Perkembangan Perkampungan Air di Sabah 1750-1990. *Kertas Kerja Simposium Kampong Ayer*. Anjuran Akademi Pengajian Brunei, Universiti Brunei Darussalam. 7-10 September.
- Mohammad Raduan Mohd Ariff. (2002). Strategi Pembangunan dan Pola Perubahan Kampung Air di Pulau Borneo. *Kertas Kerja Seminar Borneo Research Council, 7th Biennial International Conference*. Anjuran Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu. 15-18 Julai.
- Mohammad Raduan Mohd. Ariff & Amaluddin Bakeri. (2001). Pola Petempatan Maritim di Pulau Borneo: Kajian Kes di Daerah Limbang, Sarawak. *JATI: Journal of Southeast Asian Studies*. Vol. 6. Issue 1: 184-213.
- Zahra Yaacob. (1996). Kelainan Ciri Perkembangan dan Pembangunan Petempatan Kampong Air: Transformasi Sosial Komuniti Terpinggir di Sabah. *Kertas Kerja Simposium Kampong Ayer*. Anjuran Akademi Pengajian Brunei, Universiti Brunei Darussalam. 7-10 September.